

Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal: keda, kust ja mis alusel välja saadeti

OLEV LIIVIK

Eestis elavatel sakslastel oli võimalus Saksamaale ümber asuda 1939. ja 1941. aastal ning loa lahkumiseks võis saada Saksa okupatsiooni ajalgi. Samuti tuli kõne alla põgenemine 1944. aastal. Ometi viibis pärast neidki sündmusi Eestis sakslasi, kellest mitusada langes 1945. aasta augusti keskel Nõukogude repressioonide ohvriks ja küüditati Venemaale.

Eesti NSV siseasjade rahvakomissariaat (edaspidi: SARK) selgitas küüditamist ette valmistama asudes 1945. aasta veebruaris välja 361 sakslast, sealhulgas 268 täiskasvanut ja 93 last.¹ Sama aasta suvel andmeid täpsustati: siis tuvastati 370 sakslast, kellest 106 olid lapsed.² Saksamaal koostatud baltisaksa kodukohakartoteegi (*Heimatsortkartei für Deutschbalten*) järgi olevat Eestisse jäänud aga koguni 562 sakslast, kes polevat ümber asunud ega põgenenud.³ Kuidas ja mille alusel nad kindlaks tehti ning kes nad olid, kartoteegi koostajad ei täpsustanud.⁴

Kuigi tänu arhiivimaterjalidele on teada Eesti NSV ametivõimude tuvastatud sakslased, ei tähenda see, et julgeolekuorganid oleksid kindlaks teinud viimase kui ühe Eestis elanud saksa rahvusest inimese.⁵ Pealegi hakkas kohe pärast sõja lõppu naasma repatrieerumise korras Eestisse baltisaksa ümberasujaid, keda 1945. aastal

Olev Liivik, PhD, vanemteadur, Eesti Mälu Instituut; arhiivinduse kaasprofessor, ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool, Ülikooli 18, 50090 Tartu, olev.liivik@ut.ee

¹ RA, ERAF.2M/0.2.10, l. 2, ENSV siseasjade komissar Resev NSVL siseasjade komissari asetäitjale Tšernõšovile, dateerimata.

² RA, ERAF.2M/0.2.10, l. 22, 23, ENSV SARK-i miilitsavalitsuse ülema asetäitja Golubkov Resevile, 07.1945.

³ Die Heimatsortkartei. – Baltische Briefe 1972, 9, lk 8. Kartoteek täitis sõjajärgsetel aastakümnetel suuresti otsimisteenistuse funktsiooni, ent selle alusel vastati ka ametlikele päringutele ning väljastati mitmesuguseid tööendeid. Baltisakslaste kõrval olid kodukohakartoteegid teistelgi Kes- ja Ida-Euroopa saksa rahvusgruppidel, kes olid sunnitud oma kodumaalt lahkuma. Vrd M. Pabst. Deutschbaltischer Neubeginn 1945–1952. – Forschungen zu Baltischen Geschichte 2013, 8, lk 165–191, siin lk 171–172.

⁴ Praeguseks on kartoteek jõudnud Saksa Liiduarhiivi, aga ei ole arhiivi elektroonilises infosüsteemis kirjeldatud.

⁵ Jõgevalt lapsena küüditatud Helgi Andresson (snd Väärt) rääkis 18.10.2022 autorile, et tema lähisugulastest jäi mitu küüditamata. Samasuguseid näiteid võiks tuua paljude maal elanud saksa perekondade kohta.

ei küüditatud ega represseeritud reeglina ka hiljem.⁶ Baltisaksa õigusteadlane Dietrich A. Loeber on hinnanud ainuüksi Eestis ja Lätis pärast sõda elanud ümberasujate arvuks 800, kuid ei avaldanud, milliste andmetele ta tugines.⁷ Nii või teisiti ei saa sakslaste küüditamist 1945. aastal pidada viimaste Eestisse jäänud sakslaste väljasaatmiseks, nagu on väitnud Rahvusarhiivis asuvate dokumentide põhjal esimese sakslaste deporteerimist käsitleva ülevaate kirjutanud Indrek Jürjo.⁸

Suurima panuse sakslaste küüditamise uurimisse on andnud Aigi Rahi-Tamm, kelle teadustöö keskmes on olnud selle operatsiooni ettevalmistamine ja läbiviimine.⁹ Viimastel aastatel on uuritud küüditatute rahvuslikku identiteeti ning tutvustatud lähemalt mõningaid väljasaadetuid.¹⁰

Käesolevas artiklis otsitakse vastuseid järgmistele küsimustele: kuidas valmisid küüditamise nimekirjad, kuidas tehti kindlaks väljasaadetavate rahvuslik kuuluvus, kuidas jagunesid deporteeritud soo ja vanuse lõikes, milline oli nende perekondlik taust ja päritolu, mis ametit nad pidasid, millistest Eesti piirkondadest nad pärit olid ning milline oli nende seos Eesti ja sakslusega? Käsitluse eesmärgiks on anda võimalikult terviklik pilt sakslastena küüditatutest¹¹ ning korrigeerida ja täpsustada olemasolevaid teadmisi Eestist välja saadetud sakslaste kohta. Uurimuse olulisemad allikad on Rahvusarhiivis säilitatav dokumentatsioon sakslaste küüditamise kohta¹² ning Eesti kommunismiohvrite andmebaas (edaspidi: kommunismiohvrite andmebaas)¹³, mis sisaldab erinevatest andmekogudest ja isikudokumentidest kogutud mitmekesist andmestikku küüditatutest.

⁶ Eesti NSV siseministeeriumi viisade ja välismaalaste registreerimise osakonna väljastõidutoimikute kollektsioonis RA, ERAF.7SM on mitukümmend baltisaksa ümberasuja ning Eestisse jäänud sakslase toimikut.

⁷ Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Hrsg. von D. A. Loeber. Neumünster: Karl Wacholz Verlag, 1972, lk 60.

⁸ I. Jürjo. Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal – Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost. S. Kivimäe. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000, lk 109–134.

⁹ A. Rahi-Tamm. Deportation und Verfolgung in Estland 1940–1953. – Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Hrsg. von O. Mertelmann. Hamburg: Bibliotheka Baltikum, 2005, lk 211–237; A. Rahi-Tamm. Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike küüditamise näitel. – Poliitilised repressioonid 1940. ja 1950. aastatel. Koost. J. Tamm. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 2008, lk 150–158; A. Rahi-Tamm. Deportation of individuals of German nationality from Estonia in 1945. – Estonia since 1944: Report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Ed. by T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009, lk 415–428.

¹⁰ O. Liivik, A. Leht, A. Rahi-Tamm, H. Tammela. Nationalitäts- und Identitätsfragen am Beispiel der 1945 aus der Estnischen SSR deportierten Deutschen. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2022, 17, lk 93–124; O. Liivik. Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal ja Georg Heitmann. – Surm peab ootama. Siberisse küüditatud eestisakslase Georg Heitmanni päevik aastatest 1945–1947. Koost. O. Liivik. Tallinn: Argo, 2023, lk 9–27.

¹¹ Kasutan artiklis üldmõistena „sakslastena küüditatud“, sest oli väljasaadetuid, kes ei olnud ennast alati määratlenud sakslasena või kelle formaalne rahvuslik kuuluvus oli aja jooksul muutunud.

¹² RA, ERAF.2-M/O, nimistu 2, säilikud 9–19.

¹³ Vt <https://www.memoriaal.ee>

Sakslaste küüditamine ja nimekirjad

Teise maailmasõja lõpus ning esimestel sõjajärgsetel aastatel põgenes või saadeti oma kodudest välja umbes 12 miljonit Kesk- ja Ida-Euroopa sakslast, kellele pandi süüks natsidega koostööd ja maksti ühtlasi kätte kannatuste eest, mida natsirežiim oli põhjustanud nende kaasmaalastest mittede sakslastele.¹⁴ Enamik põgenikest liikus läände ja leidis uue kodumaa Lääne-Saksamaal. Ent sakslasi jõudis vastu nende tahtmist ka itta, sest Punaarmee vallutatud territooriumitelt, peamiselt Rumeeniast, Ungarist ja Poolast viidi interneeritute ning repatrieerituna Nõukogude Liitu mitusada tuhat tsiviilikut, keda kasutati sunnitöolistena kas tööpataljonides või vangilaagrites.¹⁵

Üks episood Euroopa sakslaste vastu suunatud mastaapsest vägivald ja vaenamise poliitikast oli ka 15. augustil 1945 toimunud sakslaste küüditamine Eestist, mida on samuti käsitletud järjena sakslaste kui vaenuliku rahvuse massilisele repressioonile Nõukogude Liidus, mis algas 1941. aasta suvel pärast sõja puhkemist Saksamaaga.¹⁶ Korralduse sakslaste väljasaatmiseks Eestist andis 7. veebruaril 1945 Nõukogude Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitja Vladimir Tšernõšov.¹⁷ Kui tava-päraselt küüditati Nõukogude Liidus inimesi perekondade kaupa, laiendades ühe pereliikme „süüd“ kogu perekonnale, lubati sakslaste operatsiooni puhul nende muust rahvusest pereliikmetel Eestisse jääda, mida paljud ka kasutasid. Erandeid võidi teha ka töövõimetutele isikutele ning lapsendatud lastele, kui keegi võttis nad Eestis oma hoole alla.¹⁸

Küüditamise ettevalmistamise kohta on säilinud dokumente ebaühtlaselt: suhteliselt palju perioodist juunist augustini 1945, aga väga napilt varasemate kuude kohta. Arhiividokumendid tõestavad, et väljasaadetavad said suuremalt jaolt kindlaks määratud 1945. aasta juuni lõpuks. Nimelt anti 22. juunil 1945 Tallinna miilitsajaoskonna ülematele ning maakondadesse lähetatud operatiivtöötajatele korraldus minna juba varem teada olevaid sakslasi nende elukohtadesse kontrollima ja nad spetsiaalse formulari põhjal arvele võtta.¹⁹ Neist juuni lõpul täidetud formularidest saidki sakslaste küüditamisnimekirjad, millesse tehti sakslastena arvele võetute ja nende pereliikmete nimede juurde küüditamise käigus märged nende väljasaatmise või välja saatmata jätmise kohta. Mõnes maakonnas lisati operatsiooni käigus nimekirjadesse ka uusi nimesid. Kuigi küüditamisoperatsiooni raames valmis veel

¹⁴ Vt lähemalt R. M. Douglas. *Orderly and humane: the expulsion of the Germans after the Second World War*. New Haven (Conn.); London: Yale University Press, 2012.

¹⁵ Vt lähemalt P. Poljan. *Ne po svoei vole... Istorija i geografija prinuditel'nyh migracii v SSSR*. Moskva: O. G. I. – Memorial, 2001.

¹⁶ Vrd A. Rahi-Tamm. *Deportation und Verfolgung*, lk 221. Eestiga samal aastal toimus sakslaste küüditamine Lätist, kust Riia ja selle ümbrusest saadeti Venemaale asumisele üle 500 sakslase. Vt J. Riekstiņš. *Die stalinistischen Deportationen in Lettland und die „Deutsche Aktion“ vom 5. und 6. Februar 1945. – Menschen in Bewegung : Migration und Deportation aus dem Baltikum zwischen 1850 und 1950*. Hrsg. von D. Henning. Lüneburg: Nordost-Institut, 2010, lk 166–196.

¹⁷ RA, ERAF.2-M/O.2.10, l. 1, Tšernõšovi korraldus Resevile, 7.02.1945. Korralduse kohaselt tuli sakslased saata Komi ANSV-sse, kuid operatsiooni ettevalmistamise käigus muudeti mitu korda väljasaatmiskohta ning lõpuks otsustati Molotovi oblasti kasuks.

¹⁸ A. Rahi-Tamm. *Deportation of individuals of German nationality*, lk 416.

¹⁹ RA, ERAF.2-M/O.2.10, l. 22.

teisigi nimekirju, on nende andmestik juuni lõpus koostatutega võrreldes hõredam ega hõlma kogu Eestit.

Nimekirjadest ega muudestki küüditamist käsitlevatest dokumentidest ei selgu, kuidas Nõukogude võimuorganid väljasaadetavateni jõudsid. Võimalik, et osa sakslasi tehti kindlaks juba elanikkonna registreerimise käigus, millega alustati Punaarmee vallutatud piirkondades kohe 1944. aastal. Registreerimine oli Eesti elanikele kohustuslik ja pidi toimuma lühikese aja jooksul. Registreeritavatel tuli ette näidata isikut tõendav dokument, ent kirja tuli panna needki, kel dokumente ei olnud. Veel enne kui elanikkonna registreerimine lõppenuks loeti, alustati Tallinnas 1944. aasta detsembris passide väljastamist ning majaraamatute registreerimist.²⁰ Majaraamatuid on mõnikord seostatud Nõukogude võimuga, kuid tegelikult peeti neid linnades ja alevites juba Eesti Vabariigi perioodil. Ent erinevalt varasemast ajast tuli Nõukogude majaraamatutesse panna kirja ka elanike rahvuslik kuuluvus. Kuidas registreeriti majaraamatus neid, kellel ei olnud rahvusmärkega dokumenti, vajab alles uurimist.²¹

Rahvusliku kuuluvuse tõendamine

Tallinnas toimus sakslaste arvele võtmine peamiselt Nõukogude passi alusel. Rahvuskuuluvus oli kirjas ka Nõukogude võimu poolt väljastatud ajutises tunnistuses²², mida kasutati Tallinnas saksa rahvuse tõendamisel kahekümnel juhul.²³ Väljaspool pealinna oli dokumentide ring rahvuskuuluvuse tõendamisel tunduvalt mitmekesisem. Enim kasutati Eesti Vabariigi ja Saksa okupatsiooni aegseid isikutunnistusi, kuid välja anda oli jõutud ka Nõukogude passe ja ajutisi tunnistusi. Viiteid leiab veel sõjaväepiletitele, vallavalitsuse tõenditele, vallaelanike nimekirjadele ning isegi kaadriarvestuskaardile, viimast näiteks Järvakandi klaasitehases varustajana töötanud Arnold Dettenborni puhul.²⁴ Nimekirjadest leiab ka dokumente, mis rahvuskuuluvuse tõendamiseks ei sobinud. Näiteks leidis Virumaalt välja saadetud Karl Schaffriku (Šaffrik) rahvuskuuluvus tõendamist Vao vallas 13. novembril 1937 väljastatud „Eesti passi“ alusel,²⁵ milleks pidi olema isikutunnistus, ent sel ajal välja antud isikutunnistustel rahvusmärget ei olnud.²⁶

²⁰ I. Paavle. Ebahütlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi rakendamine Eesti NSV-s. – Tuna 2011, 2, lk 43–67, siin lk 46–47.

²¹ Suurematest linnadest on majaraamatud säilinud vaid Tallinnast.

²² Ajutine tunnistus võidi väljastada passi kaotamise korral, aga ka juhtudel, kui taotleja ei elanud passirežiimi piirkonnas või kui passi taotlemiseks ei olnud esitada nõutavaid dokumente. Vt A. Bajburin. Sovetskij pasport: istorija-struktura-praktiki. Sankt-Peterburg, 2017, lk 168–171. Tollase passimäärustiku järgi kehtis ajutine tunnistus kolm kuud, ent küüditatud sakslaste puhul ilmneb, et välja anti ka kuuekuulise kehtivusajaga dokumente.

²³ Vt küüditamisnimekirjad: RA, ERAF.2-M/O.2.9, l. 10–44.

²⁴ RA, ERAF.2-M/O.2.18, l. 60p. Siin ja edaspidi kasutakse säilikus olevaid maakondade küüditamisnimekirju.

²⁵ Samas, l. 37.

²⁶ Eesti Vabariigi isikutunnistustes loobuti rahvusmärkest 1930. aastal. Vt O. Liivik. Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses. (Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat.) Tartu, 2017, lk 141–145, siin lk 144.

Harjumaal püüti rahvuskuuluvust tõendada vähemalt kahe isikut tõendava dokumendi alusel, ja kui tundus, et sellestki ei piisa, vesteldi asjaosalistega. Järvakandis elas perekond Aalde, kes oli võtnud selle nime 1940. aastal saksapärase Detloffi asemele, kuid küüditamisest see neid ei päästnud.²⁷ Kui endise klaasipuhuja Julius Aalde rahvust tõendati ainult Eesti Vabariigi aegse isikutunnistuse alusel, siis kinnitati tema abikaasa Emma rahvuskuuluvust lisaks veel Saksa okupatsiooni aegse isikutunnistusega.²⁸ Vanematega elasid koos ka kaks täiskasvanud tütar, kelle puhul konstateeriti, et nad on „vanemate järgi“ sakslased, ent ühe õe kohta pandi kirja, et ta on „eritõendi“ järgi eestlane. Nimekirjast tõmmati maha siiski mõlemad. Anija vallas elanud Voldemar Funke rahvuskuuluvust polevat tema „Saksa passis“ seevastu olnud: seda, et ta on rahvuselt sakslane, kuuldi kas tema enda või kellegi teise käest, olgugi et tegelikult oli ta segapäritolu isik, kelle isa oli sakslane, ema aga eestlane.²⁹ Järelikult saadeti ta asumisele, ilma et tema rahvuslik kuuluvus oleks saanud dokumentaalselt tõendatud.

Funkega sarnaseid juhtumeid esines üle Eesti, kokku üle kahekümne. Enamasti ei ole teada, kas väljasaadetav tunnistas end ise sakslaseks või hangiti tõendina arvesse läinud suuline tunnistus mujalt. Selge on see, et kui mõni pereliikmetest oli isikut tõendavas dokumendis kirjas sakslasena, oli julgeolekutöötajatel põhjust sakslasteks pidada teisigi pereliikmeid, kellel isikut tõendavaid dokumente polnud. Tähelepanuväärsena kerkib siinkohal esile kahe Tartumaal Konguta vallas elanud venna Adolf ja Artur Votske (Wutzke) juhtum, kelle rahvust tõendasid nende eestlannadest abikaasad. Võimalik, et nad ei aimanud, milleks nende tunnistust vajatakse.³⁰ Nende vabanduseks tuleb siiski märkida, et Ukrainas Volõõnias sündinud, aga Eestis üles kasvanud vennad olidki saksa päritolu ja küllap pidasid ka ise endid sakslasteks.

Dokumentide puudumine või vähe levinud dokumentide kasutamine rahvuse tõendamiseks võis tähendada, et Nõukogude ametnike silmis oli tegu kodakondsuseta isikuga. Tallinnas näib seesuguseid isikuid olnud viis. Kahel juhul tõendati väljasaadetavate rahvuskuuluvust miilitsavalitsuse viisade ja välismaalaste registreerimise osakonnast väljastatud tõendi alusel, kolmel juhul aga miilitsa eritõendi alusel, mille puhul võis tegu olla sama dokumendiga. Kui Lätist pärit, aga juba 1920. aastatest Eestis elanud aadlipäritolu Wilhelmine Foelkersahmi kodakondsuse kohta andmed puuduvad,³¹ siis pidi Lydia Eppelbaum Nõukogude Liidu kodakondsusest ilma jääma 1941. aastal seoses ümberasumisega Saksamaale.³² Volõõnia taustaga

²⁷ Vt perekonnanime muutmise toimik: RA, ERA.5201.2.60893.

²⁸ RA, ERAF.2-M/O.2.18, l. 62.

²⁹ Samas, l. 57.

³⁰ Samas, l. 37.

³¹ Foelkersam, kes sündis 1879. aastal Talsis, töötas Tallinnas keeleõpetajana ja oli 1920. aastate lõpus veel Läti Vabariigi kodanik. Võimalik, et Nõukogude võimu silmis muutus ta kodakondsuseta isikuks. Vt ka Tallinna Aadressbüroo aadresslehte 1928. aastast: <https://www.ra.ee/apps/aadresslehed/index.php/sheet/view?id=217770> (22.01.2024).

³² Eppelbaum tuli Saksa okupatsiooni ajal Eestisse tagasi. Vt Bundesarchiv, BArch R69/270, l. 23. Samuti Eestisse naasnud, kuid 1945. aasta kevadel arreteeritud järelümberasuja Adelheid Selke toimikus leidub õiend, milles selgitati, et Nõukogude Liidu ja Saksa kokkuleppe järgi Nõukogude Liidu piiridest lahkunud Saksa kodanikest repatrieerunud tuli lugeda Nõukogude Liidu kodakondsusest lahkunuteks, vt RA, ERAF.129SM.1.17449-1, l. 152.

Herbert Taube kohta on samas teada, et tema kinnivõtmisel 15. augustil 1945 tehti kindlaks, et tal oli mittekodaniku pass.³³

Sakslastena väljasaadetute arv ning soolis-vanuseline koosseis

Eesti NSV SARK-i andmetel saadeti sakslaste küüditamise käigus Eestist välja 407 inimest, kellest 261 olid saksa rahvusest.³⁴ Meenutagem, et varem oli teada antud 370-st Eestis viibinud sakslasest. See ei tähenda, et vahepeal olnuks sakslaste arv märkimisväärselt langenud – küüditamise aruandluses ei vaevutud alla 16-aastaseid eraldi välja tooma. Nad paigutati automaatselt „sakslastega koos elavate sugulaste“ alla, ehkki maapiirkondades elas lastega perekondi, kus mõlemad abikaasad olid sakslased. Kõrvalekaldeid esines teisigi, ehkki tunduvalt väiksema kaaluga. Kui 105 Tallinnast sakslasena väljasaadetut on küüditamisnimekirjade põhjal tuvastatavad, valitseb segadus väljastpoolt Tallinna küüditatute ning saksa rahvusest küüditatute arvu osas. Näiteks saadeti küüditamise lõpparuande kohaselt Läänemaalt välja kolm sakslast ja kaks mitesakslasest pereliiget, kuid nimekirja järgi kaks sakslast ja üks sakslase pereliige.³⁵ Samalaadseid näiteid võib tuua mujaltki, millest võib tuletada, et aruandes võisid kajastuda ka mõned nimekirja kantud isikud, kes jäid välja saatmata. Samuti võidi operatsiooni käigus tuvastada sakslasi, kes paigutati küüdirongi, kuid pole teada, kas nad ka statistikas kajastuvad.

Kommunismiohvrte andmebaasi põhjal on tuvastatavad 262 sakslasena küüditatud isikut, kes olid 16-aastased või vanemad. Nad jagunesid maakondade vahel võrdlemisi ebaühtlaselt. Kui Saaremaalt viidi ära vaid üks sakslane, siis Tartumaalt on kommunismiohvrte andmebaasi järgi välja saadetud 45 sakslast, kuigi julgeolekuorganite andmetel kavatseti neid küüditada maakonnast 47 ja küüditati 43.³⁶ Seejuures tuleb märkida, et väidetavalt Tartumaalt välja saadetud Evi Joste kohta ei ole teada õigupoolest enam nimest.³⁷ Selle nimega on vormistatud koguni küüditatu kaart, mille järgi on Joste saadetud välja Jõgeva mõisast.³⁸ Ometi ei leia ei küüditamise dokumentatsioonist ega kusagilt mujalt Joste sünniaastat, isanime ega muid isikuandmeid. Kõigele lisaks ei ole sellenimelist isikut võimalik seostada ühegi sakslasena küüditatuga, mille tõttu võib arvata, et küüditajad kas moonutasid nimekuju tundmatuseni või sattus nimekirja fantoomisik, keda ei eksisteerinudki. Neil põhjustel jäetakse Joste-nimeline isik käesolevas uurimuses edasisest analüüsist kõrvale.

³³ RA, ERAF.2-M/O.2.12, l. 11.

³⁴ Mitmes õiendis on küüditatute koguarv ühesugune, aga maakondade lõikes on erinevusi. Vt RA, ERAF.2-M/O.2.10, l. 91, Golubkovi informatsioon, 25.08.1945; RA, ERAF.2-M/O.2.9, l. 45–46, ENSV siseministeeriumi 1. eriosakonna juhataja Vorobjov NSVL riikliku julgeoleku ministeeriumi ja siseministeeriumi volinik Gorlinskile, 16.07.1946.

³⁵ RA, ERAF.2-M/O.2.18, l. 39, 40.

³⁶ RA, ERAF.2-M/O.2.10, l. 91.

³⁷ Küüditamisešeloni 16. augusti 1945 nimekirjas on Jakobi nimi parandatud Josteks, kuid Evi Jostet ei ole alust seostada Jakobi perekonnaga. Samas, l. 76.

³⁸ RA, ERAF.6-R.2.1, Ioste Èvi.

Peale Tartumaa jäi väljasaatmise plaan täitmata Viljandimaal, kust küüditati 12 sakslase asemel 11, ja Järvamaal, kus need arvud olid vastavalt 15 ja 14. Virumaalt saadeti välja 18 sakslase asemel 17, kellele lisandub kaks Narvast küüditatut. Võrumaalt küüditati lõpparuande kohaselt 21 sakslast, kuid neist on tuvastatavad kõigest 17 täiskasvanut. Ülejäänud maakondades õnnestus vähemasti aruandluse põhjal kätte saada kõik sakslased: Pärnumaalt 21, Harjumaalt 14 ning Valgamaalt 8.

Eesti NSV SARK-i aruandlusest ei nähtu, kuidas jagunesid deporteeritud sugude lõikes, ent üsna tõepärase pildi annavad sellest küüditamist ettevalmistavad dokumendid. Ilmneb, et umbes 70% väljasaadetavatest pidid olema naised. Kommünismiohvrite andmebaasist leiab sakslasena küüditatute hulgast 69 meest ja 192 naist, neist Tallinnast vastavalt 23 ja 82. Mujaltki küüditatud olid põhiliselt naised, moodustades enamuse ka mittedakslastest pereliikmete seas. Väärrib märkimist, et saksa rahvusgrupis olid naised varemgi ilmses ülekaalus. Näiteks oli Eesti 1922. aasta rahvaloenduse andmetel saksa rahvusgrupis 100 mehe kohta koguni 159,6 naist.³⁹

Sakslastena küüditatute keskmine vanus oli pisut üle 50 eluaasta, kuid tuleb arvestada, et nende hulka ei ole arvatud alla 16-aastaseid lapsi. Nii mitmeski maakonnas oli alla ja üle 50-aastaste osakaal peaaegu võrdne, kuid Tartumaal domineerisid selgelt alla 50-aastased. Seevastu Tallinnas olid suure ülekaalus üle 50-aastased, kellest valdav osa olid naised. Kokku oli sakslastena küüditatute seas üle 70-aastaseid isikuid 37, neist seitse mehed, alla 20-aastaseid noori aga üheksa. Kõige vanem oli 88-aastane Emilie Opitz, kes deporteeriti Pärnust koos vallalise õe Emma Schmidtiga, kes oli toona 83-aastane.⁴⁰

Päritolu

Kommünismiohvrite andmebaasi ja küüditamisnimekirjade põhjal on 261 sakslasena küüditatud täiskasvanu hulgast tuvastatavad kõigest 105 Eesti alal sündinut. Neile võib lisada kuni 15 isikut, kelle vanemad olid nende sündimise ajal kodumaalt eemal või oli Eestist pärit vähemalt üks nende vanemaist. Eestis sündinutest olid enam kui pooled pärit linnadest, sealhulgas Tallinnast 19, Narvast 15 ja Pärnust 10, maapiirkondadest kerkib esile Tartumaa, kust pärines 21 sakslasena küüditatut, neist kuus olid Tartust.⁴¹

Enamik väljaspool Eestit sündinutest olid ilmale tulnud Vene impeeriumi piires, ülejäänud paarkümmend olid pärit „välismaalt“, valdavalt Saksa keisririigi aladelt. Vene impeeriumist pärit küüditatute puhul domineerisid Peterburi kubermang ja Läti ala, sealhulgas Eestile lähimad suurlinnad Peterburi ja Riia, kus oli sündinud üle paarikümne sakslasena küüditatu. Kaugematest piirkondadest oli arvukalt esindatud praegune Ukraina, kuid tuleb silmas pidada, et administratiiv- ja riigipiiride

³⁹ K. Laurits. Saksa kultuuruomavalitsus Eesti Vabariigis 1925–1940: monograafia ja allikad. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2008, lk 27.

⁴⁰ RA, ERAF.2-M/O.2.18, l. 41.

⁴¹ Andmed pärinevad küüditamisnimekirjadest RA, ERAF.2-M/O.2, säilikud 9 ja 18 ning kommünismiohvrite andmebaasi väljavõttest.

muutumise tõttu võis sealsetelt aladelt pärit inimeste hilisemates dokumentides olla sünnikohana kirjas nii Venemaa, Poola kui ka Ukraina (sh nii tsaariaegne kubermang kui ka Teise maailmasõja järgne oblast). Eelkõige kehtib see Volõõnia sakslaste kohta, keda toodi Esimese maailmasõja eelsetel aastatel põllutöösteks Kura- ja Liivimaa mõisatesse.⁴² Küüditamise ajaks domineerisidki Eesti sakslaste seas just saksa kolonistid ja nende järeltulijad, kes moodustasid ka valdava osa Lõuna-Eesti maakondadest väljasaadetuid. Volõõnia sakslaseks võib lugeda rohkem kui 80 täiskasvanut, kellest üle 50 olid sündinud väljaspool Eestit; ülejäänute puhul oli tegu Eestis sündinud laste ja nende järeltulijatega. Kui arvestada juurde alaealised lapsed, oli peaaegu igal kolmandal küüditatul kas isa, ema või mõlema vanema poolt Volõõnia taust.⁴³

Sarnase rändetaustaga olid volgasakslased, ent kommunismiohvrite andmebaasi järgi oli neid täiskasvanud väljasaadetute hulgas vaid kuus. Lisaks Volõõnia sakslastele ning volgasakslastele oli küüditatute hulgas saksa asunike järeltulijaid Peterburi kubermangust ja ilmselt mujaltki, kelle rändetaust vääricks põhjalikumalt uurimist.⁴⁴

Abielu ja perekond

Küüditatud sakslaste puhul on osutatud etniliste segaabielude erakordselt suurele osatähtsusele.⁴⁵ Väärrib märkimist, et segaabiellud olid Eesti sakslaste seas küllaltki levinud: 1934. aasta rahvaloenduse andmeil oli segaabiellus 41,3% saksa rahvusest abielumeestest ning 35,9% abielunaistest, sealjuures ligi kolmandik neist oli abielus eestlasega.⁴⁶

Küüditamisnimekirjadest leiab enamasti sakslasena arvele võetuga samas leibkonnas elanud mitesakslasest abikaasa nime ja rahvuse, ent neist ei leia (väheste eranditega) operatsiooni elluviimise ajal lisatud sakslaste abikaasasid. Eelnimetatud puudust arvesse võttes võib siiski öelda, et segaabielude osakaal võis küüditatute (nii abielus kui varem abielus olnute) hulgas küündida koguni 90%-ni.

Nii meeste kui ka naiste hulgas prevaleerisid abielud eestlastega. Kõigist küüditatud naistest (192) oli küüditamisnimekirjade põhjal abielus 64, neist eestlasega 46, sakslasega 9, venelasega 8 ja üks tšehhiga.⁴⁷ Kuna paljude teistegi – nii umbes 70–80 väljasaadetud naise puhul leiab kommunismiohvrite andmebaasist nende varasema perekonnanime, aga nende abikaasa nime küüditamisnimekirjas ei ole, võib oletada, et suurem osa sakslasena küüditatud naisi oli olnud abielus, kuid küüditamise ajaks tõenäoliselt lehestunud. Viimaste hulgas on ülekaalus eesti- ja saksapärased nimed, kuid leidub ka paarkümmend venepärast perekonnanime. See, millisest rahvusest

⁴² Vrd T. Rosenberg. Künnivaod: Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost. (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad IX) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 161–192.

⁴³ Andmed pärinevad küüditamisnimekirjadest RA, ERAF.2-M/O nimistu 2, säilikud 9 ja 18 ning kommunismiohvrite andmebaasi väljavõttest.

⁴⁴ Üks Peterburi kubermangu saksa asunike järeltulijatest oli Ekaterina Gutmann, vt tema kohta: O. Liivik, et al. Nationalitäts- und Identitätsfragen, lk 118–120.

⁴⁵ I. Jürjo. Täiendus, lk 131.

⁴⁶ K. Laurits. Saksa kultuuroromavalitsus, lk 27.

⁴⁷ RA, ERAF.2-M/O.2, säilikud 9 ja 18.

keegi neist täpselt oli, vajaks alles põhjalikumat analüüsimist. Siiski võib juba praegu öelda, et varasemates uurimustes kõlanud seisukoht, et Eestisse jäänud sakslaste hulgas olid ülekaalus eestlaste ja venelastega abiellunud sakslannad, on korrektne üksnes abielude osas eestlastega.⁴⁸

Mis puutub sakslastena asumisele saadetud meestesse, keda oli 69, siis vähemalt 16 neist oli abielus eestlannaga, seitse venelannaga ja neljal juhul oli abikaasa mõnest muust rahvusest. Ülejäänud 42 olid 1945. aastaks kas lehestunud, lahutatud või jäänud vallaliseks. See-eest oli naiste hulgas vallalisi hinnanguliselt 30–40, neist viis alla 20-aastased, sealhulgas mõned vallasemad ja vabaabielus naised.

Kui vaadata väljasaadetute perekondlikke sidemeid, siis leidus nende seas nii õdesid-vendi, emasid-lapsi kui ka mõned isad oma täiskasvanud lastega. Tihti elati ühes leibkonnas, näiteks küüditati Tallinnast vallalised vennad Arno ja Paul ning õde Lydia Kässner, kellest vanim oli 70- ja noorim 57-aastane.⁴⁹ Niisamuti olid esindatud segaperekonnad, kus lapsed või vähemasti üks neist oli rahvskuuluvuse poolest sakslane. Kuid leidus perekondi, mis sellesse mustrisse ei sobi. Näiteks küüditati Elianite (Iljan) perekonnast ema Elisabeth Wilhelmine koos täiskasvanud tütarde Edithi ja Elleniga, kes olid rahvskuuluvuse poolest sakslased, ehkki nende isa Elio oli olnud juut, kes hukkus Eestis holokaustis.⁵⁰ Õigupoolest ei olnud ka sakslasena küüditatud Elisabeth Wilhelmine Elianil saksa juuri, sest tema mõlemad vanemad olid eesti päritolu, kuid ilmselt saksastunud.⁵¹

Samas leiab küüditatute seast ka n-ö päris saksa perekondi nagu Klukas⁵², Schaffrik⁵³, Schmidke⁵⁴ ja Schultz⁵⁵, keda ühendas asjaolu, et mõlemad asumisele saadetud vanemad olid sündinud Volõõnias ja nende lapsed kas veel Volõõnias või juba Eestis. Leidus kolonistide perekondi, kust saadeti välja vendi ja õdesid, poolvendi ja -õdesid, ämmasid ja miniaid ning kaugemaid sugulasi ja hõimlasi. Näiteks lesknaine Albertine Peetso saadeti Venemaale koos oma poja Karl Gutschi (Kutsch), tütarde Rosalie Kruusla ja Alvine Käsi ning mitme lapselapse ja eestlasest väimehega.⁵⁶ Luise Krieger (Krüger) küüditati koos oma vallalise tütre Johanna ning abielus tütarde Elfriede Raudpuu ja Josephine Urgardiga.⁵⁷

⁴⁸ I. Jürjo. Täiendusi, lk 132; A. Rahi-Tamm. Deportation und Verfolgung in Estland, lk 223; A. Rahi-Tamm. Deportation of individuals of German nationality, lk 415.

⁴⁹ RA, ERAF.2-M/O.2.9, l. 13.

⁵⁰ Vt Elianide kohta: Surm peab ootama, lk 34, 473.

⁵¹ Tema vanemad olid 19. sajandi lõpus Tallinna Oleviste koguduse liikmed, vt TLA.236.2.27, l. 361–362. Isa August Moritz Ro(o)se oli pärit Torma kihelkonnast, vt RA, EAA.1265.1.66, l. 134. Ema Josephine, snd 1857, neiu põlvnimega Liwa (Liiva), oli sündinud Kanepi kihelkonnas, vt RA, EAA.1267.1.67, l. 3p.

⁵² <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=Klukas&f=all> (24.01.2024).

⁵³ <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=Schaffrik&f=all> (24.01.2024).

⁵⁴ <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=Schmidke&f=all> (24.01.2024).

⁵⁵ <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=Gottfried+Schultz&f=all> (24.01.2024).

⁵⁶ <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=Gutsch&f=all> (24.01.2024).

⁵⁷ <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=luise+Krieger&f=all> (24.01.2024).

Üksikute eranditega oli Venemaale asumisele saadetud kolonistide noorem põlvkond abiellunud eestlastega, mis viis eestikeelses keskkonnas elades paratamatult nende rahvusliku identiteedi kadumiseni ning eestistumiseni, kuigi rahvusliku kuuluvuse poolest võisid nad olla sakslased.

Amet

Olgugi et 1945. aasta küüditamisel oli ainsaks kriteeriumiks rahvuslik kuuluvus, tuli sakslastena arvelevõetute kohta kirja panna ka nende amet ja töökoht. Tuleb kohe märkida, et paljud neist tööl ei käinud. Enam kui saja küüditatud mittetöötanu puhul torkavad nimekirjades silma kolme liiki sissekanded: ei tööta, koduperenaine ja ülalpeetav. Viimane tähendas enamasti mehe ülalpidamisel olemist. Formuleeringut „ei tööta“ kasutati seejuures nii meeste kui ka naiste kohta, kes võisid, aga ei tarvitsenud olla vanemaealised.

Tööl käinud küüditatutest võib esmalt nimetada lihttöölisi, kelle arv ei olnud siiski kuigi märkimisväärne. Sellesse kategooriasse võib arvata majahoidjad, kooliteenija, koristaja, pesunaise, valvurid, aga samuti osa põllumajandussektoris hõivatuid, kelle hulgas andsid tooni sovhoositöölised. Viimasena nimetatud olid eranditult saksa kolonistid ning nende järeltulijad. Palgaliste põllutöölise hulgas oli ka kaks traktoristi ja aednikku ning üks lüpsja. Nimekirjadest leiab lisaks paarkümmend talunikku, kellest paljud ei suutnud ilmselt talupidamisega peret ära toita, sest mõni nende leibkonna liige töötas palgalise põllutöölisena.⁵⁸

Hoopis rohkem oli küüditatute seas oskustöölisi ja kõrgema staatusega ametite pidajaid, kelle hulgas võib välja tuua lukksepad, õmblejad, rätsepad, juuksurid, autojuhid, kellaspepa, tehniku, joonestaja, koka ja pagari. Väheste kohta on lisaks ametile teada, kus nad töötasid. Paarkümmend aastat Narvas kalevimanufaktuuris töötanud Rudolf Fuchs, kes oli lühikest aega järelümberasujana Saksamaal, töötas väljasaatmise ajal tekstiilivabrikus Keila,⁵⁹ Friedrich Vieweger oli Põhjala kummi- vabriku meister,⁶⁰ kuid Pärnus elanud Adolf Kessleri nime taha kirjutati, et ta oli taimekasvatustaja juhataja ja keemiatahase taastamise insener.⁶¹ Neist esimene sobis tema kvalifikatsiooniga, teine aga üldsegi mitte, sest 1930. aastate alguses väitis ta end olevat farmaatsiamagistri.⁶²

Sakslastena küüditatute hulgas oli samuti mitu kassiiri, varustaja, asjaajajaid, sekretär, arvestusametnikke, kolm raamatupidajat, kaupluse juhataja ja juhataja asetäitja ning kontorijuhataja. Vanimaks küüditatud teenistujaks oli 76-aastane insener Georg Metzler (Metsler), kes oli veel 1945. aastal ametis kergetööstuse rahvakomissariaadis.⁶³

⁵⁸ Andmed pärinevad küüditamisnimekirjadest RA, ERAF.2-M/O nimistu 2, säilikud 9 ja 18.

⁵⁹ BArch R 9361 IV/324887, Rudolf Fuchs; RA, ERAF.2-M/O.2.9, l. 31.

⁶⁰ RA, ERAF.2-M/O.2.9, l. 44.

⁶¹ RA, ERAF.2-M/O.2.18, l. 42.

⁶² RA, ERA.1.1.2577, l. 1, Adolf Kessleri avaldus, 31.12.1932.

⁶³ TLA.186.1.236, Georg Metsleri isikutunnistuse teisend; RA, ERAF.2-M/O.2.9, l. 37.

Lisaks juba nimetatutele saadeti asumisele neli sanitari ja üks meditsiiniõde. Nimekirja kantud võrdlemisi tuntud arst Selma Brunnov jäi aga välja saatmata, sest ta oli olnud küüditamise päeval sõidus.⁶⁴ Esindatud oli ka haridus- ja kultuurivaldkond: õpetajaid ja lasteaiatöötajaid oli küüditatute hulgas viis, muusikutest saadeti asumisele viuldaja Kurt Brinkmann, kes töötas Tallinnas raadioorkestris.⁶⁵ Nimeiliselt võib veel välja tuua tuntud baltisaksa kunstniku Caroline (Lilly) Waltheri, kes oli 79-aastane, kuid töötas hoolimata oma kõrgest east restauraatorina.⁶⁶

Ülejäänud küüditatutest erines mitmes mõttes preester Alfons Werling, kes juhtis tollal Eesti katoliku kirikut (oli selle administraator). Nõukogude võimule võis ta silma jääda oma välismaise päritolu tõttu, kuid rahvuslike kriteeriumite korrektse täitmise korral pidanuks ta jääma puutumata, sest oli Nõukogude passi järgi rahvuse poolest luksemburglane.⁶⁷

Sakslastena küüditatute suhe Eestiga

Stalinlike repressioonide uurija J. Otto Pohl on osutanud 1945. aasta kevadel Nõukogude Liidu SARK-is koostatud aruandele, mille järgi olevat Eestis kindlaks tehtud 361 sakslast sõja ajal Saksa võimude poolt Leningradist ja mujalt Nõukogude Liidust Eestisse evakueeritud Nõukogude kodanikud.⁶⁸ Küüditatute osalisele Nõukogude Liidu taustale on viidanud ka Indrek Jürjo, kelle väitel oli väljasaadetute hulgas nii Eestisse jäänud baltisakslasi „kui ka juba neid sakslasi, kes olid siia [Eestisse] alles sõja lõpuaastail Nõukogude Liidust sisse rännanud“.⁶⁹

Esiteks tuleb rõhutada, et osa asumisele saadetutest ei olnud isegi sovetlike kriteeriumite järgi Nõukogude Liidu kodanikud, vaid kodakondsuseta isikud. Teiseks saabus Saksa okupatsiooni ajal, aga võib-olla kohe seejärel Nõukogude Liidust Eestisse üksnes kaks vene perekonnanimega naist – Sofia (Sophie) Neronova ja Jelena (Elena) Poletajeva –, millest arusaadavalt järeldub, et Nõukogude Liidu taustaga sakslasi oli küüditatute hulgas sedavõrd vähe, et nad ei vääri eraldi esiletoomist.⁷⁰

Olgugi et sõja ajal või sõja lõpus Nõukogude Liidust tulnud sakslasi Eestis sama hästi kui polnud, ei tähenda see, et ülejäänutel olnuks selle maaga sügav ja pika-aegne side. Meenutagem, et enamik sakslastena küüditatutest oli sündinud väljaspool Eestit ja veelgi arvukamalt oli nende seas rändetaustaga isikuid, näiteks tsaariajal

⁶⁴ RA, ERAF.2-M/O.2.10, l. 113–115, Golubkovi ettekanne Resevile, 09.1945. Haigus ning haiglas ja „sõidus“ viibimine päästis asumisele saatmisest umbes kümme küüditamisnimekirja kantut.

⁶⁵ RA, ERAF.2-M/O.2.9, l. 37.

⁶⁶ Samas, l. 32.

⁶⁷ Samas, l. 39.

⁶⁸ J. O. Pohl. The Persecution of Ethnic Germans in the USSR during World War II. – The Russian Review 2016, 2 (75), lk 284–303, siin lk 301.

⁶⁹ I. Jürjo. Täiendusi, lk 132. Vt ka A. Rahi-Tamm. Deportation of individuals of German nationality, lk 415.

⁷⁰ Mõlemale naisele oli Nõukogude pass välja antud Leningradist. Vt RA, ERAF.2-M/O.2.9, l. 131; RA, ERAF.2-M/O.2.18, l. 38.

Johannes ja Emilie Altsepp tütre Helmiga 1950. aastal Venemaal asumisel.

Martin Nurme erakogu

Venemaale väljarännanuid, kes naasid kodumaale juba enne Esimest maailmasõda, sõja ajal või pärast enamlaste võimuhaaramist. Kui tege- mist ei ole just optantidega, võib nende Eestisse naas- mise aeg jäädagi teadmata. Mõnel juhul on aga abi sugu- võsauuringutest. Näiteks oli eestlane Johannes Altsepp, kes läks 1945. aastal oma sakslannast abikaasaga asu- misele kaasa, kohtunud oma

tulevase naise Emiliega Ida-Preisimaal, kus ta oli Esimese maailmasõja ajal Vene armee koosseisus sõides sakslaste kätte vangi langenud. Pärast sõja lõppu abielluti Saksamaal ja tuldi seejärel Eestisse.⁷¹ Ka sakslasena küüditatud Elsa Tammearu ja tema mees Jaan kohtusid Saksamaal, kus viimane oli olnud sõjavangis, ent nemad tulid Jaani kodumaale Eestisse alles 1937. aastal.⁷²

Viimased idapiiri tagant Eestisse naasnud isikud, kes 1945. aastal sakslastena Venemaale küüditati, saabusid Nõukogude Venemaalt Eestisse teadaolevalt veel 1920. aastate keskpaigas. Muusik Voldemar Aarelaid (1936. aastani Ahlmann) jõudis oma sakslannast abikaasa Dagmariga, kellega abiellus 1923. aastal Petrogradis, Eestisse 1924. aastal, väidetavalt opteerumise korras.⁷³ 1944. aastal põgenes mees ise läände, kuid saatuse ironiana küüditati 1945. aastal tema Eestisse jäänud abikaasa. 1920. aastate algul tuli ühes naise ja pisikese pojaga kodumaale tagasi ka klaasipuhuja Emanuel Meissner, kelle Eestis sündinud tütre väitel oli perekond Vene kodakond- susega, mistõttu neil tulnud igal aastal elamisluba pikendada.⁷⁴ Eesti kodakondsust Meissnerid arvatavasti ei saanudki, või ei ole sellest säilinud dokumente.

Sakslasena küüditatute hulgas leidis kuni nelikümmend inimest, kes olid saanud Eesti Vabariigi kodakondsuse naturalisatsiooni korras, sealhulgas endisi Vene ala- maid, samuti Saksa, Läti ning üksikutel juhtudel mõne muu riigi kodanikke. Koguni 26 isikut, kelle kohta on olemas ainult Nanseni passi taotlemise toimik, võisid olla jätkuvalt kodakondsuseta. Nanseni passi omanike seas olid ülekaalus Volõõnia tusa- taga sakslased, ehkki viimaste hulgas leidis hulgaliselt neidki, kes olid omandanud

⁷¹ M. Nurme. Eluteel. Tallinn: Ferdida, 2015, lk 9–10.

⁷² Vabrikus meistrina töötanud Jaan Tammearu arreteeriti 1945. aasta kevadel süüdistatuna tööliste vallandamises osalemises Saksa okupatsiooni ajal ning saadeti 10 aastaks sunnitööle. Vrd RA, ERAF.129SM.1.13680-1.

⁷³ RA, ERA.66.1.1942, l 1-4, Voldemar Ahlmanni riigikontrolli isikutoimik; http://etbl.teatriliit.ee/artikkel/aarelaid_voldemar2 (30.01.2024).

⁷⁴ 1945. aasta 15. augustil küüditatu mälestused: Gertrud-Leontine Meissner-Schulz sündinud 1926. a. – Elame veel... Koost. V. Roots. Põltsamaa: OÜ Vali Press, 2007, lk 28–36, siin lk 28–29.

Eesti kodakondsuse 1920. või 1930. aastatel. Osa neist võisid olla kantud aga juba tsaariajal vallaelanike nimekirjadesse, mis andis neile võimaluse omandada Eesti kodakondsus automaatselt.

Kodakondsusetuse põhjuseid arhiividokumentidest reeglina ei selgu. Kindlasti ei saa välistada inimlikku laiskust ja ükskõiksust, aga alahinnata ei saa ka otsese vajaduse puudumist naturalisatsiooniks, ehkki kodakondsuseta isikult nõuti kord aastas elamisloa pikendamist ning nende staatusest tulenevalt võidi neile kaitseseisukorra seaduse põhjal kehtestada piiranguid elukoha valikul. Teisalt tuleb arvestada, et suuremat osa põllumajanduses rakendust leidnud sakslastest ei sidunud Eestiga maaomand – mõnikord deklareeriti koguni vallasvara puudumist, mistõttu saanuks nad tööolude halvenemise korral suurema vaevata Eestist välja rännata.⁷⁵ Samuti võis põhjuseks olla ebapiisav eesti keele oskus, mille valdamist nõuti kodakondsuse taotlejalt nii kõnes kui ka kirjas.⁷⁶ Kinnituse keeleoskuse kohta pidi väljastama kohalik omavalitsus, aga see, mis tasemel keelt osati, nendest dokumentidest paljudel juhtudel ei selgu. Keeleoskuse kohta ei ole võimalik teha järeldusi ka toimikutes olevate eestikeelsete palvekirjade ja avalduste põhjal, sest need võis kodakondsuse taotleja eest kirjutada keegi teine. Mõnikord, ehkki harva, vihjasid keeleoskusele ka taotlejad ise. Nõnda tunnistas Regina Dumpff heas eesti keeles koostatud avalduses, et ei valda veel eesti keelt, aga võtvat keeletunde ning oskavat juba rääkida.⁷⁷ Baltisaksa aadliperekonnast pärit Dumpff sündis 1886. aastal Tartus, elas lapsena aastaid Venemaal, kuid läks maailmasõja lõpus õppima Saksamaale, kust naasis Eestisse 1922. aastal. Eesti kodanikuks sai ta pärast mitut ebaõnnestunud katset alles 1933. aastal.

Küüditatute hulgas oli mitmeid Eesti kodakondsusesse astunud välismaalasi, kes olid sündinud ja elanud kogu oma elu Eestis; mõnel juhul olid Eestiga seotud olnud juba nende vanemad. Juba eespool nimetatud Lydia Kässner oli 1933. aastani Saksa kodanik. Oma avalduses Eesti kodakondsuse saamiseks selgitas ta, et on ema poolt eestlane ja elanud sünnimisest saadik Tallinnas.⁷⁸ Eestist olnud ta ära vaid Esimese maailmasõja aastail, kui tsaarivõim ta Saksa alamana siit välja saatis, mis kõlab Teise maailmasõja järgse teistkordse represseerimise taustal ironilisena. Seevastu väitis pagariäris müüjana leiba teeninud vallaline naisterahvas Hilda Finder 1931. aastal koostatud avalduses, et on Saksa kodakondsuses üksnes vormiliselt, sest on sündinud ja elanud kogu elu Eestis ning valdab eesti keelt palju paremini kui saksa keelt.⁷⁹ Kui ta ehk veidi liialdaski, siis tema puhul kinnitasid taotluse menetlemises osalenud ametiasutused, et ta valdab eesti keelt täielikult nii kõnes kui kirjas.

⁷⁵ Sellise üldistuse võib teha Rahvusarhiivis asuvate läbi töötatud Nanseni passi ja kodakondsuse taotluse toimikute põhjal.

⁷⁶ Kodakondsuse seadus võimaldas teha erandi neile, kel oli riigi ees teeneid, aga ei ole teada, et sakslastele oleks seda kohaldatud. Riigi Teataja 1922, 136, lk 661.

⁷⁷ RA, EAA.14.12.2823, l. 1, Regina Dumpff siseministeeriumile, 30.06.1924.

⁷⁸ RA, ERA.14.13.2003, l. 1, Lydia Kaessner siseministrile, dateerimata.

⁷⁹ RA, ERA.14.12.3525, l. 1, Hilda Finder kohtu-siseministeeriumile, 31.08.1931.

Sakslastena küüditatute seas leidus selliseidki, kelle puhul näis Eesti kodakondsusesse astumine pigem sundkäiguna. Nii väitis Saksa alam Johan Laufenberg oma palvekirjas 1937. aastal, et juhul kui talle Eesti kodakondsust ei anta, tulevat tal kehtiva seadusandluse järgi Tallinna vabatahtlikust tuletõrje ühingust välja astuda.⁸⁰ Selle üle, kas nõue tõesti nii resoluutne oli, siinkohal ei arutleta, ent kahtlemata oli pitsimeheks olemine Laufenbergi kutsumus, mida ta järgis isa ja vanema venna eeskujul juba teismeeast saati. Lisaks sellele oli 1901. aastal Riias sündinud, aga varases lapsepõlves vanematega Tallinna tulnud Laufenberg astunud Vabadussõja ajal Kaitseliitu. Kõike seda arvestades jääb mõistetamatuks, miks ootas igapäevaselt äriteenijana töötanud Laufenberg, kes oli pealegi abielus Eesti kodanikust eestlannaga, kodakondsuse vahetusega 1930. aastate keskpaigani.

Eestis elavatest sakslastest ei läinud mööda ka vaikiva ajastu nimede eestistamise kampaania, mis oli küll mõeldud eelkõige eestlastele võõrapärastest nimedest vabanemiseks. Igor Kopõtin on selgitanud, et kampaania leidis vastukaja vähemusrahvustest ohvitseride hulgas, kus nimevahetus võis olla välise lojaalsuse väljenduseks, aga seda võidi teha ka parema karjääri huvides.⁸¹ Baltisakslastest võtsid eestipärase nime vähesed, tuntuim on ehk Kuramaa aadli hulgast pärinenud Boris Oleg Ernst Drachenfels, kelle uueks perekonnanimeks sai Kaljuveri. Küüditatud sakslastel ei olnud küll nimevahetusega vaja oma riigitruudust ning lojaalsust väljendada, sest enamasti oldi töölisel, käsitöölisel ja talupojal, ent ometi võtsid just nende elukutsete esindajad kõik endile uued eestipärased nimed. Näiteks võttis küüditamisnimekirja käsitöölisena kirja pandud Valgamaalt pärit vallaline naisterahvas Alide-Pauline Hoppe endale 1936. aastal nimeks Lootus.⁸² Eespool juba nimetatud perekonnast Detloff sai 1940. aastal Aalde ning mitukümmend aastat Narvas kellasepana töötanud Karl-Viktor Galvini pere võttis uueks nimeks Rünne.⁸³ Ülejäänud kolm olid saksa kolonistide perekonnad. Jõgeva sordiaretusjaamas töötanud volgasaksa perekond Verth muutus Väärtiks⁸⁴ ja Sanglas elanud Võlõõnia sakslaste perekond Vutske (Wutzke) Pärnpuuks.⁸⁵ Volõõnia taustaga Mantaid ei jõudnud aga ilmselt ühises nimes kokkuleppele, sest osa Virumaal elanud pereliikmeid võttis endale nimeks Mäepere,⁸⁶ samas kui Vilhelm Mantai pretendeeris hoopiski nimele Mandre (mittekodanikuna ei lubatud tal siiski nime muuta).⁸⁷ Kõik need nimevahetused võisid tunnistust anda akulturatsioonist, mis vääraks eraldi põhjalikumat uurimist.

⁸⁰ Vt Laufenbergi kohta: O. Liivik, et al. Nationalitäts- und Identitätsfragen, lk 112–116.

⁸¹ I. Kopõtin. Rahvuse kool. Eesti rahvusarmee ja vähemusrahvused 1918–1940. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 9.) Tartu: Rahvusarhiiv, 2020, lk 466–467.

⁸² RA, ERA.5201.2.43454, perekonnanime muutmise toimik.

⁸³ Galvinit nimevahetuse toimikut Rahvusarhiivis ei ole, kuid Riigi Teataja Lisas avaldatud nimevahetus on kantud onomastika andmebaasi. Vt <https://www.ra.ee/apps/onomastika/index.php/et/nimemuutused/searchNimemuutused?vana=Galvin&uus=R%C3%BCnne&q=1> (10.02.2024).

⁸⁴ RA, ERA.5201.2.60048, perekonnanime muutmise toimik.

⁸⁵ RA, ERA.5201.2.97668, perekonnanime muutmise toimik.

⁸⁶ RA, ERA.5201.2.112122, perekonnanime muutmise toimik.

⁸⁷ RA, ERA.5201.2.112097, perekonnanime muutmise toimik.

Sakslastena küüditatute suhe (balti)sakslusega

Suhteliselt paljude sakslastena küüditatute kohta leiab arhiividest dokumente, mis näitavad, kellena ennast rahvuslikult määratleti ja määratleda taheti. Säilinud on rahvus- ning keelepõhiste organisatsioonide nimekirju, kuid hoopis vähem dokumente, mis on tekkinud rände tulemusel, sealhulgas materjale sakslaste ümberasumise kohta aastail 1939–1941.

Sõdadevahelisest perioodist on säilinud sakslaste rahvuskataster (rahvusnimekiri), mida hakati pidama seoses Saksa kultuuroromavalitsuse (edaspidi KOV) loomisega 1925. aastal.⁸⁸ Rahvusnimekirja kandmine ei olnud kohustuslik, kuid oli eeltingimuseks KOV-i kuulumisele. Lisaks tuli selleks olla Eesti kodanik ja mõistagi sakslane. Alaealised kanti laste nimekirja. Täisealiseks saades võidi lasta end rahvusnimekirjast kustutada või viia üle täiskasvanute nimekirja.

Saksa rahvusnimekirja 1941. aasta järelümberasujatega seoses uurinud Triin Targa hinnangul lasti end nimekirja kanda peamiselt selleks, et panna oma lapsi õppima saksakeelses kooli.⁸⁹ Paljudele võis KOV-i liikmesus olla aga ka rahvustunde väljenduseks, samuti rahvuskuuluvusega kaasnevaks enesestmõistetavuseks, ent nimekirja võidi sattuda ka teadmatusest, oletades, et see on kohustuslik.

Saksa rahvusnimekirja kartoteegikaartidelt on tuvastatavad kaheksakümne sakslastena küüditatud isiku nimed, sealhulgas lapsed. Samuti leiab neilt sakslastena küüditatute vendi-õdesid, harvemini vanemaid, kes asusid sõja ajal ümber Saksamaale, pääsesid küüditamisest või olid 1945. aastaks surnud. Enamik neist seisis nimekirjas alates KOV-i asutamisest. Samas leidub küüditatute seas neidki, kes olid lasknud end mingil põhjusel nimekirjast kustutada. Näiteks avaldas juba nimetatud Rudolf Fuchs 1926. aasta septembris soovi KOV-ist lahkumiseks ning kustutatigi varsti nimekirjast.⁹⁰

Kaido Lauritsa väitel oli liikumine rahvusregistris esimestel aastatel suhteliselt aktiivne, kusjuures 1920. aastatel ületas registrisse kantute arv kustutatuid.⁹¹ Osa küüditatud sakslastest lisandus katastrisse veel 1930. aastatel, aga oli ka Rudolf Fuchsi eeskuju järginuid. KOV-i tegevuse lõpetamise ajaks 1939. aasta sügisel oli küüditatud sakslaste osas bilanss igal juhul negatiivne: lahkunuid oli uutest liikmetest tunduvalt rohkem.

Paljudel sakslastena küüditatutel olid rahvusnimekirja kandmise ajal alaealised lapsed, kuid koolieelistusest võib rääkida eelkõige segaperekondade puhul, kus üks vanematest oli arvele võetud sakslasena ning lastele oli otsustatud anda saksakeelne haridus. Rahvusnimekirja pääsemiseks võidi ka oma rahvuskuuluvust muuta. Näiteks tegi seda saksa-eesti segaperekonnast pärit Adolf Drews, kes oli isikutunnistuse järgi

⁸⁸ K. Laurits. Saksa kultuuroromavalitsus, lk 64–65.

⁸⁹ T. Tark. Rahvuskuuluvuse tähendus riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist Saksamaale 1941. aastal ümberasunute andmete põhjal. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 102–103.

⁹⁰ Rudolf Fuchsi kaart: https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.85.1.542:5537 (14.02.2024).

⁹¹ K. Laurits. Saksa kultuuroromavalitsus, lk 78–79.

eestlane, kuid abielus venelannaga, mistõttu tal tulnuks rahvuskuuluvuse muutmiseta panna lapsed kas eesti või vene kooli.⁹²

Kui saksa rahvusgrupis valitses ootus, et nende lapsed õpiksid saksa õppekeele koolis, siis saavutada õnnestus seda siiski vaid osaliselt. Sakslaste endi andmeil õppis 1920. aastate keskel 16,6% põhikooli ja 5,1% kõrgemate koolide saksa perekdest pärit lapsi mittedaksakeelsetes koolides.⁹³ Maapiirkondades, kus saksakeelsed koolid jäid kaugemale, käis mittedaksakeelses koolis koguni ligi 60% saksa lastest. Tõenäoliselt mõjutas saksakeelse kooli kaugus paljude saksa kolonistide koolivalikuid. Kiiuditatud sakslaste osas ilmneb, et KOV-i kuulunud saksa perekonnad võisid küll lasta oma lapsed või vähemasti osa nendest rahvusnimekirja kanda, kuid õppisid need ikkagi eesti keeles.

Koolieelistuse mittetäitumine võis olla üks põhjusi, miks lasti end rahvusnimekirjast kustutada. Samas võis selle põhjuseks olla ka KOV-i liikmeile kehtestatud kultuurmaks, ehkki see oli progressiivne ega koormanud liialt ühiskonna vaesematesse kihtidesse kuulunud sakslasi. Ei saa siiski välistada, et need, kes baltisaksa kultuuritöös ei osalenud ja kelle lapsed ei käinud või ei saanud käia saksakeelses koolis, jõudsid varem või hiljem arusaamisele, et kultuurmaksu pole mõtet maksta, kui selle eest midagi vastu ei saa.

Lisaks nähtub kartoteegikaartidest, et saksa rahvusnimekirja võidi võtta selliseidki sakslasi, kellel selleks juriidiliselt õigust ei olnud. Näiteks kanti 1926. aastal nimekirja Volõõnia sakslastest vennad Julius ja Rudolf Fenske, kellel ei olnud Eesti kodakondsust. Mõlemad kustutati katastrist 1930. aastate algul, kuid on teadmata, kas seda nõudis siseministeerium, kes teostas järelevalvet KOV-i üle, või tegid nad seda omal initsiatiivil.⁹⁴ Arusaamatu näib Elisabeth Gitteli, kes kandis kiiuditamise ajal nime Tšursin, kustutamine saksa rahvuskatastrist 1927. aastal põhjusel, et ta oli isikutunnistuse järgi eestlane.⁹⁵ Selgub, et Gittel kanti katastrisse alles täiskasvanuna koos Poolast pärit isaga, kes oli tõenäoliselt sakslane. Samuti võis end sakslaseks pidada tema Jamburgi maakonnast pärit ema ning kõigele lisaks oli Gittelite töölis perekond saksakeelse Narva Jaani koguduse liige.⁹⁶

Luteri koguduste meetrikad aitavad sakslusega seostada veel nii mõnegi teise kiiuditatu, kelle puhul võiks muidu arvata, et nad saadeti asumisele eksliku rahvusmärkega dokumendi tõttu. Näiteks apelleeris sellele Läänemaal elanud Wilhelmine Muga, kes väitis dokumente kontrollima tulnud julgeolekutöötajaile, et on rahvuselt eestlane ja talle väljastati Saksa okupatsiooni ajal saksa rahvusmärkega isikutunnistus vaid selle pärast, et ta oskas vabalt saksa keelt.⁹⁷ Võimalik, et kumbki tema vanematest

⁹² O. Liivik, et al. Nationalitäts- und Identitätsfragen, lk 116–117.

⁹³ K. Laurits. Saksa kultuuroromavalitsus, lk 105.

⁹⁴ Julius ja Rudolf Fenske kaardid: https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.85.1.542:4872; https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.85.1.542:4875 (14.02.2024).

⁹⁵ Elisabeth Gitteli kaart: https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.85.1.542:5885 (14.02.2024).

⁹⁶ RA, EAA.4380.2.110, l. 102, Narva Jaani koguduse personaalraamat, 1892–1928.

⁹⁷ A. Rahi-Tamm. Deportation of individuals of German nationality, lk 417.

Kinder		Rufnamen	Familiennamen	Geburtsdatum	Nr. des Nat. Reg.
A.					
Familiennamen: <i>Gittel</i> <small>(bei Frauen Mädchennamen und alle erworbenen Familiennamen angeben)</small>				Nr. des Allg. Nat. Reg. <i>18486</i>	
Vorname: <i>Elisabeth</i> <small>(sämtliche Vornamen angeben, Rufnamen unterstreichen)</small>				Nr. des Örtl. Nat. Reg. <i>44</i>	
Vatersname: _____ Konfession: _____				eingetragen am <i>1925</i> auf Grund <i>der waltischen</i>	
Geburtsort: _____ Geburtsdatum: _____ <small>(neuen Stils)</small>				gestrichen am <i>8. XI. 29</i> auf Grund <i>Estin</i>	
Familienstand (ledig, verheiratet, verwitwet, geschieden) <small>(zutreffendes unterstreichen)</small>				Bemerkungen:	
Verheir. mit: <i>Friedrich Estel</i> <small>(Nr. des Nat. Reg. <i>18487</i>)</small>				<i>auf ihrem Pass als Estin verzeichnet.</i>	
Zuletzt bef. Lehranstalt: _____					
Beruf: _____					
Ständ. Wohnort: <i>Wald Fehlisches Str. 63.</i>					
Steuervermerk: _____					

Elisabeth Gitteli saksa rahvuskatastri kaardi väljavõtted nähtub, et ta kustutati 1927. aastal saksa rahvusnimekirjast, kuna oli isikutunnistuse järgi eestlanna.
RA, ERA.85.1.542

ei olnudki saksa päritolu, kuid tema sünd registreeriti 1882. aastal saksakeelses Tallinna Niguliste koguduses, kus ta hiljem ka laulatati, ning Eesti Vabariigi aastail kuulus tema perekond saksakeelsesse Oleviste kogudusse.⁹⁸

Mitme sakslasena küüditatu kohta võib kirikuraamatute põhjal teha järelduse, et saksakeelsesse kogudusse või pihtkonda astusid juba nende eesti päritolu vanemad. Nii oli eespool osutatud Elisabeth Wilhelmine Elianiga ning samasse ritta paigutub Mart(h)a Julie Simon, kelle vanemad Michael (Mihkel) ja Catharina (Katariina) Büttner, eestipäraselt Pittner, kuulusid Tallinna Toomkogudusse, kus registreeriti 1879. aastal ka nende tütre sünd.⁹⁹ Tõllal ei olnud sugugi ebatavaline, et saksakeelsesse kogudusse tuli üle ka eestlasest abikaasa ja nõnda talitas ka Jaani koguduse liige Johannes Simon.¹⁰⁰

Liikumine koguduste vahel ei toimunud aga vaid ühesuunaliselt eestikeelsest saksakeelsesse. Vastupidist tendentsi kohtab eeskätt eestlasega abiellunud mittekohalikku päritolu sakslannade puhul maapiirkondades, harvemini ka linnades. Kirikuraamatutest leiab üksikuid näiteid ka saksa pihtkonnast eesti omasse ülemineku kohta. Mõne saksa kolonistide perekonna kohta puuduvad aga üldse andmed, et nad oleksid saksa kogudusse või pihtkonda kuulunud. Põhjapanevaid järeldusi sellest siiski teha ei tasuks, sest sakslastena küüditatute hulgas oli tõenäoliselt ka katoliiklasi ning õigeusklikke, kes vajaksid alles välja selgitamist.

⁹⁸ TLA.236.2.29, l. 256, Oleviste II pihtkonna personaalraamat 1905–1929.

⁹⁹ TLA.237.2.9, l. 18, Tallinna Toomkoguduse personaalraamat, 1864–1901; TLA.237.1.27, l. 281, Tallinna Toomkoguduse sündinute ja ristitute nimekiri, 1834–1891.

¹⁰⁰ TLA.237.2.15, l. 188, Tallinna Toomkoguduse personaalraamat, 1902.

Küüditatute suhtumine sakslaste ümberasumisse

Küsida tuleb siinkohal sedagi, kuidas suhtusid 1945. aastal sakslastena küüditatud isikud mõned aastad varem toimunud sakslaste ümberasumisse ja milline oli nende osavõtt sellest. Tuleb kohe märkida, et ümberasumise esimeses laines 1939. aasta oktoobrist 1940. aasta maini ei lahkunud Eestist ükski hiljem sakslasena küüditatu ning olemasolevail andmeil lahkus kõigest kolm neist Saksamaale ümberasumise teises laines 1941. aasta veebruarist aprillini. Neist kolmest kahte, Rudolf Fuchsi ja tema tüdarta Lydia Eppelbaumi, kes asus koos oma mehe ja lastega Saksamaale ümber 1941. aastal, kuid tuli Saksa okupatsiooni ajal Eestisse tagasi, sai eespool juba põgusalt tutvustatud. Ent Saksamaal käis järelümberasujana ära veel Volõõnia sakslane Rosalie Zimmermann. Lahkumise ajal oli naine 72-aastane lesk, kes taotles Saksa kodakondsust, mille sai 1942. aastal.¹⁰¹ Reeglina Saksa *Reich*'i kodakondsuse saanud, kui neid just hädasti endisel kodumaal ei vajatud, Baltikumi tagasi ei lubatud. Saksa Liiduarhiivis säilinud dokumendid ei kergita saladuseloori Zimmermanni tagasipöördumise põhjustelt, aga võib arvata, et selleks ajendasid teda Eestisse jäänud tütreid, kes olid abielus eestlastega, ning tema lapselapsed.

Rahvusarhiivis säilitatavatest ümberasujate nimekirjadest leiab ka Katharina Bol(t)zi nime, kuigi Harjumaal Harku vallas talu pidanud naine Saksamaale tegelikult ei läinud.¹⁰² Küll pakkus tema isik 1941. aasta sügisel korraks huvi Saksa julgeolek-politseitele, kuna olevat andnud sõjalaevastiku rannakaitsele märku kellestki kameeleoni kombel värvi vahetanud omakaitsealasest metsavahist, keda seostati kommunistliku omakaitsega. Kontrollimisel selgus, et Bolzile ei meenuud ühtegi metsavahti, saati siis kommunismimeelset. Sellest hoolimata koostati mõttetuna näiva vahejuhtumi kohta toimik, mis mõistagi äratas sakslaste lahkumise järel Nõukogude julgeoleku huvi, kellele ei saanud jääda märkamata, et saksa rahvusest Bolz oli kavatsenud 1941. aastal ümber asuda.¹⁰³ Võimalik, et just saksaäegne toimik juhatas Nõukogude julgeolekutöötajad Bolzini, kellel pealegi polnud rahvusmärkega isikut tõendavat dokumenti, mille alusel saanuks tema rahvust tõendada.

Küllap oli Saksamaale mineku plaane teistelgi, aga tõestada on võimalik ainult üksikuid juhtumeid. Näiteks hankis Kärddla kalevivabriku pearaamatupidaja Georg Heitmann endale küll Saksa ja Nõukogude Liidu ümberasumise segakomisjoni ette astumiseks vajalikud dokumendid, kuid millegipärast ta komisjoni ei ilmunud ja jäi perekonnaga Eestisse.¹⁰⁴

Põhjalikult vaeti küsimust, kas minna Saksamaale või mitte, Sollide perekonnas, kes küsis ses osas koguni Eesti valitsuselt nõu. Nagu selgub Hans Solli 10. oktoobril 1939 valitsusele saadetud kirjast, kuulis ta oma sakslasest abikaasalt Selmalt, et too peab asjad kokku panema ja sõitma jäädavalt Saksamaale, kuid tema eestlasena

¹⁰¹ BArch R 9361 IV/384462, Rosalie Zimmermann.

¹⁰² Bolzi nimi esineb koguni neljas ümberasujate nimekirjas, vrd RA, ERA.R-2.1.412, l. 8; ERA.26.5.41, l. 11; ERA.R-34.1.60. l. 8; ERA.R-1884.1.7, l. 54.

¹⁰³ RA, ERA.R-64.4.56, Katharina Boltzi isikutoimik.

¹⁰⁴ O. Liivik. Sakslaste küüditamine, lk 21.

ei teadvat, kas tal tuleb koos perega lahkuda või mitte. Lisaks tahtis Soll teada, kas tema lapsed võetakse vastu eesti kooli juhul, kui tema pere Eestisse jääb.¹⁰⁵

Soll sai oma pöördumisele vastuse alles parkümmend päeva hiljem – teda ei kohustatud lahkuma ja talle ka ei soovitatud seda.¹⁰⁶ Selleks ajaks olid Sollid tõenäoliselt juba iseseisvalt või kellegi abiga langetanud otsuse Eestisse jääda. Pole võimatu, et Sollide jaoks lihtsustas otsuse tegemist teataval määral Selma etniline taust – ta oli läti päritolu.¹⁰⁷

Hans Solli pöördumisest võib aru saada, et tema abikaasani ei jõudnud ümberasumispropaganda ajakirjanduse kaudu, vaid naist veendi personaalselt lahkuma – just nõnda oli võimalik edastada sõnumeid ja hoiatusi, mida avalikult levitada ei saanud.¹⁰⁸ Gertrud Meissner meenutab, et nende perekonda käidi kolm korda ümberasumisele meelitamas, kusjuures iga kord olla neid hoiatatud sõja puhkemise eest. Kui tema isalt hiljem küsiti, miks ta ümberasumisega ei lahkunud, vastanud too, et ei tahtnud minna, sest lihttöölisena polnud tal midagi karta.¹⁰⁹

Samamoodi nagu Meissner võis mõelda suurem osa Eestisse jäänud töölisi ja talupoegi, kuid küllap leidis küüditatud sakslaste hulgas omajagu neidki, kelle jaoks oli natsionaalsotsialistlik Saksamaa vastuvõetamatu. Niisuguste hulka võis kuuluda Margit Schneider, kelle kohta väitsid tema sugulased, et antroposoofist naise jaoks ei

*Gertrud Meissner-Schul(t)z Volöonia sakslaste perest pärit abikaasa Elmar Schultzi ja lastega asumisel Molotovi oblastis, 1954. aasta.
Martin Nurme erakogu*

¹⁰⁵ RA, ERA.14.2.727, l 49, Hans Soll Vabariigi Valitsusele, 10.10.1939.

¹⁰⁶ RA, ERA.14.2.727, l 49, siseministeeriumi üldosakond Hans Sollile, 30.10.1939.

¹⁰⁷ R. Ubar. Teadusmees: mälestused. Tallinn: TTÜ Kirjastus, 2011, lk 19, 21. Selma Soll oli 1921. aastal väljastatud isikutunnistuse järgi lätlane, kuid 1925. aastal võeti ta saksa rahvusnimekirja. Vrd <https://www.ra.ee/apps/aadresslehed/index.php/sheet/view?id=98626>; https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.85.1.542:25148 (14.02.2024).

¹⁰⁸ Vrd O. Liivik. Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal. Ümberasujate lahkumise motiivid. – Acta Historica Tallinnensia 2011, 17 (1), lk 37–54; O. Liivik. Baltisakslaste ümberasumine (1939–1940) eestlaste mälestuskirjanduses. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 2012, 19 (26), lk 329–348.

¹⁰⁹ 1945. aasta 15. augustil küüditatu mälestused, lk 29.

tulnud Hitleri-Saksamaale ümberasumine maailmavaateliselt kõne allagi.¹¹⁰ Nähtavasti mõtles Eestis esimese Waldorf-tüüpi lasteaia rajanud Schneider lõpuks siiski ümber, sest 1944. aastal andis ta oma Saksamaal asunud sugulastele tulekust teada, kuid mingil põhjusel ei õnnestunud tal Eestist lahkuda.

Viimaks ei saa jätta mainimata küüditatuid, kelle puhul ei tulnud Saksamaale lahkumine lihtsalt kõne alla. Küllap oli see nii õdede Edith ja Ellen Eliani puhul, kelle isa oli juut, ehkki õeksed pidasid end sakslasteks. See ei tähenda, et neid oleks baltisaksa kogukonnas päriselt omaks peetud – kui nad 1930. aastate keskel Saksa kulturomavalitsuse liikmeks astusid, lisati nende rahvuskatastri kaartidele märkus: „Vater Jude“ (isa juut).¹¹¹ Üleliigne ei ole märkida, et muudest rahvustest vanemad KOV-i liikmete kaartidel silma ei torka. Õdede Elianide kohta tuleb lisada, et Saksa okupatsioonivõim neid Eestis ei puutunud ning vahest oleksid nad repressioonidest pääsenud ka Saksamaale põgenedes. Kahtlemata kehtib see aga teiste sakslastena küüditatute kohta, kellel tasunuks muret tunda pigem oma tuleviku pärast Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestis kui natsionaalsotsialistlikul Saksamaal.

Kokkuvõtteks

Sakslaste küüditamine 1945. aastal jäi ainsaks Nõukogude võimu korraldatud etniliseks repressiooniks Eestis. Selle ohvriks langes enamik veel Eestis elanud sakslasi. Operatsiooni ettevalmistamine kestis võrdlemisi kaua – veebruarist augustini 1945. Juuni lõpuks valmisid küüditamisnimekirjad, ent küüditamise käigus nimekirju täiendati. Väljasaadetute rahvuslikku kuuluvust kinnitas enamikul juhtudel märke rahvuse kohta isikut tõendavas või mõnes muus dokumendis, selle puudumisel piisas aga ka suulistest tõenditest.

Ühtekokku saadeti 15. augustil 1945 läbi viidud küüditamisoperatsiooni käigus Eestist välja 407 inimest, kellest julgeolekuorganite andmetel 261 olid sakslased. Ülejäänud olid nende pereliikmed, kelle hulka arvati nende rahvuslikust kuuluvusest sõltumata ka alla 16-aastased lapsed. Operatsiooni teravik oli suunatud Tallinnale, kust küüditati sakslastena 105 inimest. Mujalt Eestist väljasaadetute hulgas olid enamuses maainimesed.

Tüüpiline sakslasena väljasaadetu oli üle 50-aastane naine, üle 16-aastaseid mehi oli sakslastena küüditatute seas vaid umbes neljandik. Sellega võib seletada, miks tööhõive oli küüditatute hulgas suhteliselt madal – umbes kaks viiendikku Venemaale väljasaadetutest ei töötanud. Ülejäänute hulgas oli enam oskus- kui lihttöölisi, juhtivad töötajad peaaegu puudusid.

Enamik küüditatutest olid sündinud väljaspool Eestit. Samas oli ka suhteliselt arvukas osa Eestis sündinud väljasaadetutest kodumaale naasnud kas tsaariaja lõpus või Eesti iseseisvuse algusajal. Mittekohalikku päritolu sakslastest olid kõige

¹¹⁰ Jörn Schneideri märkmed, dateerimata (Autori valduses).

¹¹¹ Edith ja Ellen Eliani kaardid: https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.85.1.542:4301; https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.85.1.542:4302 (14.02.2024).

arvukamalt esindatud Esimese maailmasõja eel Eestisse tulnud Volõõnia sakslased. Kui arvata juurde nende Eestis sündinud lapsed ja lapselapsed, moodustasid just Volõõnia taustaga sakslased vaieldamatult suurima 1945. aastal Eestist väljasaadetute kategooria.

Küüditatute hulgas leidis ka n-õ päris saksa perekondi – põhiliselt Volõõnia taustaga –, kuid valdavalt olid sakslastena küüditatud eestlastega segaabiellus sakslased. Eestis sündinud sakslastest osa oli kas isa, ema või mõlema vanema poolt eesti päritolu, kelle rahvuslik enesemääratlemine väärriks põhjalikumalt uurimist.

Teise maailmasõja ajal või selle lõpus Venemaalt Eestisse tulnud sakslasi oli küüditatute hulgas kõigest kaks. Kõigil ülejäänutel oli varasem seos Eesti Vabariigiga, ehkki võrdlemisi erinev. Üllatavalt paljud (umbes 40) olid saanud Eesti kodakondsuse naturalisatsiooni korras alles 1920. või 1930. aastatel. Samaväärne hulk sakslasi oli jäänud kodakondsuseta isikuteks.

Osa sakslastena küüditatuid oli seotud ka nimede eestistamise kampaaniaga, sest mõned perekonnad olid võtnud 1930. aastate teisel poolel endale eesti nime. Sellegipoolest pole kahtlust, et sakslastena küüditatud olid vähemal või rohkemal määral seotud ka kohaliku sakslusega, näiteks kuuludes saksakeelsesse kogudusse või Eesti Vabariigi ajal tegutsenud Saksa kultuuroromavalitsusse. Sellest hoolimata läks neist peaaegu täiesti mööda ümberasumine, esimese lainega ei lahkunud neist keegi ning teise lainega 1941. aastal läks Saksamaale vaid kolm täiskasvanuna küüditatut.

Kui küsida, kas sakslastena küüditatud kuulusid 20. sajandi esimese poole tüüpiliste Eesti sakslaste hulka, siis võiks vastus olla nii jaatav kui ka eitav. Esimest toetab kindlasti nende rändetaust ja veelgi enam segaabiellude rohkus, teist aga maaelanikkonna suhteliselt suur osakaal, mis võis küündida vähemalt 40%-ni, samas kui 1930. aastaks elas kõigest 15,6% sakslastest maal.¹¹² Peale selle olid küüditatud sakslased peaaegu eranditult kuulunud ühiskonna kesk- ja alamkihtidesse, ehkki sõdadevahelise Eesti ja Läti baltisakslust võrrelnud baltisaksa ajaloolase Jürgen von Hehni hinnangul oli Eesti sakslastel erinevalt Läti sakslastest 1930. aastateks säilinud veel kõrgklassi tunnuseid.¹¹³ Tulevikus väärriks Eestist ja Lätist küüditatud sakslased ka võrdlevat analüüsi. Olemasolevate teadmiste kohaselt kuulusid viimased sotsiaal-majandusliku profiili poolest ühiskonna alamkihti, olid oma kodumaal olnud paiksed, kuid nende vanemad ja vanavanemad olid rändetaustaga, mitmekeelsed ja segapäritolu, olles rahvuslikult liigitatud eri kategooriatesse.¹¹⁴

Artikli valmimist on toetanud Eesti Mälu Instituut ning Tartu Ülikooli baasfinantseeritavad projektid PHVAJ16908_2 „Sõda sõja järel: Individuaalne ja ühiskondlik sõjakogemus 20. sajandi Eestis“ ja PHVLC24918 „Heimat Revisited: Baltisakslased pärast Teist maailmasõda“. Täna Heldin Allikut küüditatute andmete täpsustamisel osutatud abi eest.

¹¹² G. von Rauch. Balti riikide ajalugu 1918–1940. Tallinn: Detlar, 1995, lk 82.

¹¹³ J von Hehn. Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1984, lk 20.

¹¹⁴ L. Lamy. Negotating Freedom of Movement through Ethnic Recategorization: Strategies of „German“ Special Settlers from Riga, 1945–1972. – Zeitschrift für Migrationsforschung – Journal of Migration Studies (ZMF) 2023, 3 (1), lk 123–148, siin lk 133–134.